

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В 20-х РОКАХ
(ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті аналізуються основні національні меншості півдня України, їх чисельність, розселення, соціальна структура, розглядаються особливості економічного, соціально-політичного та культурного розвитку, що спричинили складність і суперечливість національних процесів у цьому регіоні в 20-х роках.

Південь України історично склався як багатонаціональний регіон. На початку ХХ ст. тут проживало понад 20 національностей: українці, росіяни, німці, євреї, болгари, греки, поляки та ін. Такі розмаїтість і строкатість національного складу населення зумовили істотні особливості економічного, соціально-політичного і культурного розвитку регіону, спричинивши їх складність і суперечливість. Тож об'єктивне відтворення й повноцінний аналіз історичного процесу тут вимагають всебічного вивчення проблем стосовно національних меншостей.

Особливу увагу привертає міжвоєнний період, зокрема 20-ті роки, коли інтенсивний пошук шляхів і форм вирішення національних проблем відповідно до вимог життя приніс певні результати. Щодо цього періоду, зупинимось на історично-географічному огляді основних національних меншостей півдня України: їх чисельності, розселенні, особливостях соціальної структури, господарського життя та побуту. Найкраще вивченим виявилось російське населення як найчисельніше. Тому зазначимо тільки, що, як і на решті території республіки, на півдні переважна більшість з 2,6 млн чоловік російського населення проживала у великих містах, становлячи основу робітничого класу України¹. Загалом воно доходило тут до 40 % міського населення¹.

Тривалий час проблеми російського населення як національної меншості в Україні не ставились і були підняті лише з початком національного районування в другій половині 20-х років. Тоді ж було виділено й дев'ять російських національних районів, п'ять з яких – на півдні. Це Кам'янський

у Запорізькому окрузі, Петровський, Сорокінський і Старолуганський – в Луганському і Терпєнівський – у Мелітопольському.

Російська мова та культура як культура панівної у царській Росії нації справляла вирішальний вплив на міське (зокрема, українське та єврейське), а також значну частину сільського населення, здебільшого в грецьких, болгарських, а також молдавських селах регіону.

Перепис 1926 р. встановив чисельність німецького населення республіки – 385,6 тис.² Німецькі землеробські колонії з'явилися в Україні в другій половині XVIII ст. і до початку XX ст. вирости в усіх губерніях, особливо західних і південних. Основна їх маса зосередилась на півдні, на землях Причорномор'я і Приазов'я. На початку 20-х років найбільше німців проживало в Запорізькому, Мелітопольському і Бердянському округах Катеринославської губернії; Херсонському, Миколаївському, Одеському – Одеської губернії. Німецьке населення переважало тут за чисельністю всі інші національні меншості. Так, в Одеській губернії було на той час 258 німецьких сіл³.

При сприянні царського уряду землеволодіння німецьких колоністів тут значно перевищували середні по округах. Культурне ведення господарства, зокрема застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні його галузі, а також широке використання найманої праці забезпечили їм високий рівень добробуту. До 1914 р. серед німецьких колоністів було понад 80 % заможних.

Їх економічну міць підірвали імперіалістична і громадянська війни, утиски з боку царських властей, довгі роки білогвардійських і махновських погромів, спустошення й розграбування. Не випадково німецькі колоністи вдалися до створення загонів самооборони. В роки громадянської війни вони співробітничали з австро-німецькими окупаційними властями, що, в свою чергу, призвело до дальшого загострення відносин між населенням цих колоній та навколишніх українських сіл.

Політика "воєнного комунізму", відверта недовіра до німецького населення з боку місцевих органів влади й пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, масове позбавлення виборчих прав тощо сформували у більшості німецьких колоністів почуття ворожості до радянської влади, стимулювали емігрантські настрої. Становище стало нормалізуватися тільки у зв'язку з роботою особливої комісії Президії ВУЦВК,

яка в 1924 р. на місцях з'ясовувала причини соціальної та національної напруженості навколо німецьких колоній і намагалася виправити допущені грубі помилки й перегини з даного питання.

Швидкому відродженню зубожілих німецьких сіл із введенням непу сприяло повернення їм частини конфіскованих земель, а також створення національних сільрад і районів у місцях компактного проживання національних меншостей, розпочате в Україні в 1924 р. саме з німецьких колоній. До 1927 р. тут було виділено 76 сільрад і сім німецьких національних районів, що охопили понад 120 тис. чоловік німецького населення⁴: Грос-Лібентальський та Фрідріх-Енгельський – в Одеському окрузі; Карл-Лібкнехтівський – у Миколаївському; Високопільський – у Херсонському; Молочанський і Пришибський – у Мелітопольському та Люксембургський – у Маріупольському⁵. Ці форми національного будівництва виправдали себе на практиці і в подальшому набули поширення в місцях розселення інших національних меншостей.

Греки з'явилися на Півдні України в 1780 р., переселившись із Криму в Приазов'я. Вони склалися з двох етнічних груп, що розрізнялися за мовою: греко-елінів (60 %), які розмовляли на маріупольському діалекті новогрецької мови, та греко-татар (40 %), мовою яких була урумська, подібна до татарської. Обидві групи зберегли відбиток багатівікового спільного проживання з татарами в Криму.

Чисельність грецького населення в 1926 р. становила близько 105 тис. чоловік⁶. З них 98 тис. компактною масою жили в Маріуполі та його околицях, а решта – в основному в Одесі.

За соціальним станом 89,7 % маріупольських греків були селянами, 10,3 % – міською інтелігенцією, дрібними та середніми торговцями. У Приазов'ї виросло 30 великих грецьких сіл, найбільші з яких: Сартана, Велика Янісоль у греко-елінів, Мангуш, Старий Керменчик, Корань у греко-татар. Лише 2,5 % греків жили в селах з мішаним населенням, переважна більшість – у суто грецьких і досить замкнуто.

Грецькі села вирізнялись з-поміж навколишніх українських заможністю й розмірами землеволодіння, в середньому на одного чоловіка припадало близько 30 десятин землі. Але на відміну від німецьких колоністів, грецькі віддавали перевагу екстенсивному землеробству.

Приазовські греки в 1918 р. активно підтримали махновський рух, а в 1920 р. майже всі підпали під розкуркулювання з відрізанням надлишків землі.

Національне будівництво в місцях проживання грецького населення почалося з деяким запізненням, викликаним сильною культурною відсталістю основної його маси. Та до кінця 1928 р. було створено три грецьких національних райони: Мангушський і Сартанський в Маріупольському окрузі та Великоянісольський – у Сталінському.

Значна кількість єврейського населення, близько 2,5 млн. чоловік, опинилася в складі Росії після розділів Польщі. З них понад 1,5 млн. – на території України. Царський уряд, встановивши "смугу осідлості" й заборонивши євреям займатися землеробством, визначив тим самим його соціальну структуру. Переважна більшість (понад 90 %) євреїв Правобережної України, проживаючи в містах і містечках Подільської та Волинської губерній, займалися ремеслом та дрібною торгівлею. Єдиним винятком для них був дозвіл переселення на вільні землі Новоросії.

У другій половині XIX ст. на Півдні України, на Миколаївщині, Херсонщині та Маріупольщині, виникло 38 єврейських землеробських колоній з населенням понад 42 тис. чоловік. До 1914 р. більшість господарств були досить міцними, середньоземельними. Але в роки громадянської війни, опинившись у зоні бойових дій, вони зазнали всіх страхів анархії, погромів і грабунків. Дві найбільші колонії Гуляйпольського повіту – Трудолюбівка і Нечаївка – були ліквідовані махновцями, населення інших скоротилося більш як на 8 тис. чоловік. Землекористування їх різко зменшилося, господарства занепадали, житловий фонд було зруйновано на 80 %. Це призвело, як і в німецьких колоніях, до поширення серед єврейського населення емігрантських настроїв, які пішли на спад тільки в другій половині 20-х років.

Державні кредити допомогли поступовому відродженню єврейських колоній. Цей процес хронологічно збігся з різким зростанням безробіття серед єврейського населення Поділля й Волині. З розвитком державної промисловості й торгівлі в містечках Правобережжя зростав надлишок робочої сили. Тому було вирішено розпочати планове переведення єврейського населення цих місць на землеробство. Оскільки на Поділлі й Волині вільних земель не залишилося, то головними районами масового переселення стали Криворізький, Херсонський, а також Запорізький, Маріупольський і Первомайський округи. Для практичної реалізації переведення єврейського населення на землю в 1924 р. при ЦВК СРСР були створені спеціальна Комісія по земельному вла-

штуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ), масове добровільне товариство (ОЗЕТ). Широко підтримали цю акцію зарубіжні єврейські організації ОРТ – "Фербанд", "Агро-Джойнт" та ін.

Починаючи з 1923 р. поряд зі старими землеробськими колоніями почали створюватись нові переселенські селища. В 1924 р. на вільні землі Криворізького та Херсонського округів було переселено понад 3 тис. єврейських сімей. На нових місцях їх чекали значні труднощі, пов'язані з прилученням до землеробської праці, влаштуванням, а також пасивним, а подекуди й негативним ставленням місцевих органів влади. До цього додалася й безліч організаційних, фінансових та правових проблем, і переселення не набуло планових масштабів. Тож не вдалося повністю вирішити питання про працевлаштування безробітного єврейського населення Правобережжя.

Загалом у середині 20-х років на півдні виникло 37 нових єврейських землеробських колоній, зокрема: в Миколаївському окрузі – три, Херсонському – дев'ять, Єлисаветградському – три, Криворізькому – сім, Запорізькому – вісім, Маріупольському – сім⁷. А наприкінці 20-х років лише в Запорізькому та Маріупольському округах їх було 47⁸. На початку 1927 р. на базі єврейських колоній Криворіжжя та Херсонщини було створено три національних райони: Калініндорфський, Новозлатопольський та Сталіндорфський⁹.

Молдавани на півдні України проживали майже виключно в Одеській губернії, вузькою смугою вздовж лівого берега Дністра. Їх чисельність становила: в Одеському окрузі – 102 тис. чоловік, Первомайському – 20 тис., Єлисаветградському – 14 тис., Миколаївському – 11 тис.¹⁰ Крім цього на Катеринославщині жило близько 25 тис., у Донбасі – 15 тис. молдаван. Загальна їх кількість перевищувала 250 тис. чоловік. В Одеській губернії вони переважали в 151 населеному пункті, головним чином у великих селах з населенням від 2 тис. до 6–7 тис. чоловік.

Майже все молдавське населення півдня України займало сільським господарством, переважно високоінтенсивними його галузями: виноградарством, табаківництвом, шовківництвом та ін. Крім традиційного укладу життя до цього змушували велика скупченість (до 75 чоловік на 1 км²) і як наслідок – малоземелля. Більшість селянських господарств, майже не зачеплених майновим розшаруванням, мали земельні наділи в межах 1–4 га і зрідка – до 30 га.

Молдавани, які населяли південну окраїну колишньої Ро-

сійської імперії, як і греки, помітно русифікувалися. Понад 78 % їх було неписьменними. Мало відрізняючись від навколишнього українського населення за рівнем розвитку господарства, значна частина молдаван намагалася зберегти традиційну замкнутість у побуті.

Господарство Подністров'я сильно потерпіло в роки першої світової та громадянської воєн. Різко знизилася (подекуди в 10 разів) врожайність основних сільськогосподарських культур.

Прискорити відбудову й розвиток господарства, забезпечити можливість національного і культурного розвитку мало створення у 1924 р. в складі УСРР Автономної Молдавської СРР. Вона охоплювала територію компактного проживання молдаван в Україні площею 6982 км² із загальною кількістю населення 558174 чоловіки¹¹, з яких молдавани – 170580¹².

Розвиток освіти й книгодрукування молдавською мовою в АМСРР дозволив покращити культурне обслуговування молдавського населення півдня України, що залишилося за межами цієї автономії.

Болгарське населення в Україні (близько 92 тис. чоловік) майже все проживало на півдні – досить суцільними масивами в Одеській та Катеринославській губерніях. Характерними особливостями їх господарської діяльності були вища за середню норму землекористування, порівняно високий розвиток інтенсивних галузей сільського господарства, перш за все овочівництва, вівчарства, бджільництва, виноградарства.

До революції болгарське населення в Україні економічно було досить міцним. Болгарські села загалом менше від сусідніх німецьких або єврейських зазнали розорень у роки світової та громадянської воєн. Тому відродження їх ішло дещо швидше, хоча й відчуло згубний вплив посухи 1921 р.

Створення болгарських національних районів почалось у березні 1925 р., і незабаром були затверджені Романовський і Цареводаровський райони в Мелітопольському та Великобуялицький в Одеському округах.

Однією з найчисленніших національних меншостей України була польська. Поляки проживали переважно на Поділлі, Волині та Поліссі. Досить зазначити, що з виділених в ході національно-адміністративного будівництва 92 польських національних сілрад тільки три були на півдні – в Херсонському і Мелітопольському округах.

Поляки тут були розпоршені серед навколишнього україн-

ського населення. Єдина невелика польська община знаходилася в Одесі. Ті ж, хто займався сільським господарством на Півдні, поступово втрачали національні особливості в господарстві, побуті й культурі.

Чеське населення – одна з малочисельних національних меншостей України. Більшість чехів проживала на Волині, частково Поділлі. Осілі на Півдні, переважно в Херсонській та Катеринославській губерніях, були потомками вигнаних з Чехії ще в XVII ст. гуситів.

Понад 38 % їх займалися сільським господарством, і до 1914 р. вирости заможні чеські села, які стали взірцем культурного господарювання. Чеські колоністи поряд з німецькими виділялися значними розмірами наділів. Переважало общинне землекористування. Русифікаторська політика царизму, закриття шкіл з викладанням рідною мовою давалася, однак, взнаки, втрачалася національна культура.

Революційні події в Україні чеське населення, на той час відокремлене, досить заможне й майже не зачеплене класовим розшаруванням, зустріло насторожено. Реквізиції й розкуркулення періоду "воєнного комунізму" призвели до різкого скорочення землеволодіння й значного погіршення матеріального стану чеського населення, надовго визначивши його політичну пасивність.

Введення непу й врегулювання земельних питань дещо змінили становище. Так, вже у 1925 р. земельні органи констатували введення у 25 % чеських сіл зразкового сільськогосподарського виробництва.

В середині 20-х років у зв'язку з підготовкою до виділення національних територіально-адміністративних одиниць проводилося спеціальне обстеження, яке дозволило уточнити чисельність чеського населення і його розселення. Всього на Півдні, в Одеському, Первомайському, Херсонському, Мелітопольському, Маріупольському та Бердянському округах, нараховувалося вісім чеських сіл, де проживало 2,5 тис. чоловік¹³.

На Півдні України тривалий час проживав цілий ряд інших малочисельних національних меншостей: білоруси, вірмени, татари, вихідці з Прибалтики та ін. Вони мали ряд спільних рис, зокрема дисперсне розселення, що значно ускладнювало їх облік та культурно-освітню роботу, яка велася рідними мовами. Але були й істотні відмінності в заняттях, побуті, професійному й освітньому рівнях.

Зокрема, литовці жили головним чином у містах Одеської, Миколаївської, Катеринославської й Донецької губерній. Чисельність їх, за різними джерелами, не перевищувала 10 тис. чоловік¹⁴ і змінювалася в результаті міграції. Більшість з них добре володіла російською мовою, досить швидко русифікуючись.

Латиське населення в помітних кількостях з'явилося на Півдні після закінчення громадянської війни. Це переважно бійці латиської дивізії, багато з яких після її розформування залишилися жити й працювати в Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Миколаєві, а також Кривому Розі, Каховці, Мелітополі, де відкривалися латиські школи, клуби, бібліотеки¹⁵. Інші, одержавши землю, поселилися на Лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки, Херсона. Загальну чисельність латиського населення в Україні точно з'ясувати важко. В усякому разі це не більш як 10 тис. чоловік.

Невелике число естонців проживало в Одесі й Одеській губернії¹⁶.

Досить незначним на Півдні республіки було й білоруське населення. Більшість його (понад 13 тис. чоловік) осіла на Миколаївщині, переважно в сільській місцевості, займаючись землеробством¹⁷. Воно майже не відрізнялось від місцевого українського населення у веденні господарства й побуті.

Натомість вірмени жили невеликими колоніями в містах. Кількість їх зросла в роки громадянської війни, головним чином за рахунок біженців, що рятувалися від війни й турецького геноциду в Закавказзі. У цієї досить люмпенізованої маси, в якій майже ніхто не володів ні російською, ні українською мовами, адаптація до нових умов життя проходила важко і повільно¹⁸.

Аналогічною була й ситуація з асірійцями, кілька тисяч яких теж емігрувало із Закавказзя.

Татарське населення в межах тодішніх кордонів України (без Криму) проживало головним чином у Донбасі й Приазов'ї. Це переважно вихідці з Поволжя, які стали гірниками, жили в робітничих селищах досить замкнуто, мало спілкуючись з людьми інших національностей через мовні та релігійні бар'єри, майже суцільну неписьменність, а також постійні переїзди з одного шахтарського селища до іншого в пошуках роботи. Разом із сезонними робітниками чисельність татарського населення становила близько 12,5 тис. чоловік¹⁹.

У середині 20-х років почалося виділення землі в Одеській, Катеринославській і Донецькій губерніях для земле-

влаштування й переходу до осідлості кочових циган, визначення чисельності яких (як осідлих, так і кочових) потребує подальшого вивчення.

Південь України населяли й інші, зовсім нечисленні й розпорошені національні меншості, такі, як гагаузи, шведи, китайці, вихідці з Центральної і Західної Європи та інші, але відомостей про них в історичних джерелах майже не збереглося.

Національні процеси в регіоні відзначалися широкою й різнобарвною палітрою особливостей у культурі та побуті, господарському житті національних меншостей, що його населяли.

Серед них були досить чисельні, розселені широким ареалом, але компактно, наприклад німці, болгари, молдавани. Були й зовсім малочисельні, що населяли лише кілька сіл, та, попри всі складнощі, не втрачали виразних національних особливостей. Загалом, значною мірою це вдавалося тим з них, які не лише проживали компактно, а й намагалися зберегти традиційно замкнутий, відокремлений уклад життя, насамперед німцям і грекам. Ті ж, що проживали розсіяно, дисперсно, як то: євреї, білоруси, поляки, – зазнавали русифікації, а подекуди навіть асиміляції.

Більшість національних меншостей Півдня України була суто селянською. Це німці, молдавани, греки, болгари, поляки, чехи, білоруси. У найбільш і найменш чисельних меншостей (росіян, євреїв, а також вірмен, вихідців з Прибалтики та ін.) переважало міське населення. Причому у росіян це були головним чином робітники, в усіх інших – переважно ремісники, кустарі й торгівці.

Помітні відмінності існували і в господарському житті, особливо на селі. Скажімо, щодо розмірів землекористування: від 30 і більше десятин на одне господарство у німців, греків, чехів, що майже вдвічі вище середньої норми для українського населення регіону, до 2–3 десятин у молдаван і поляків. Німці, чехи й болгари вирізнялися культурою ведення господарства з орієнтацією на інтенсивні галузі, греки – на екстенсивні.

Водночас у 20-х роках висококультурні форми господарства в окремих національних меншостей і притаманні їм особливості господарського життя ставали надбанням навколишніх селянських мас інших національностей, виконуючи роль об'єднуючого фактора. Отже, кожна з національних меншостей зробила свій внесок в історичний досвід національного будівництва на Півдні України.

- 1 *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С. 10.*
- 2 *Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. I, оп. 20, спр. 2496. — Арк. 7.*
- 3 *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. I, оп. 2, спр. 1876. — Арк. 56–61.*
- 4 *ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 20, спр. 2446. — Арк. 32.*
- 5 *Назви національних районів в подальшому неодноразово змінювались.*
- 6 *Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 62.*
- 7 *ЦДАВО України. — Ф. I, оп. 2, спр. 1813. — Арк. 66.*
- 8 *Платунов Н. И. Еврейские сельские поселения на Украине в 20-е — первой половине 30-х гг. // IV Республ. науч. конф. по истор. краеведению. — Киев, 1989. — С. 269.*
- 9 *Назви єврейських національних районів змінювались.*
- 10 *ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 976. — Арк. 2.*
- 11 *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С. 18–19.*
- 12 *Молдаване в АМСРР становили 65,5 % всієї їх кількості на Україні.*
- 13 *ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 824. — Арк. 371–372.*
- 14 *Там же. — Ф. 5, оп. 1, спр. 650. — Арк. 22.*
- 15 *Там же. — Ф. 166, оп. 4, спр. 978. — Арк. 20.*
- 16 *Там же. — Оп. 2, спр. 618. — Арк. 9.*
- 17 *Там же. — Спр. 1000. — Арк. 7.*
- 18 *Там же. — Спр. 618. — Арк. 1, 1 зв.*
- 19 *Там же. — Оп. 5, спр. 825. — Арк. 72.*

Надійшла 3. 03. 92 р.